

О. Ковтуненко
(м. Житомир)
аспірант кафедри історії України
Житомирський державний університет імені І. Франка

ДЕУЛИНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1618 РОКУ У СВІТЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

Проблеми пов'язані із укладенням та умовами Деулинського перимир'я на сьогодні залишаються не до кінця вивченими вітчизняними та зарубіжними істориками. Фрагментарні згадки про нього дають можливість скласти загальну картину поглядів науковців на цю проблему. Завданням цієї публікації буде аналіз поглядів російських істориків на цю сторінку російсько-польського військового протистояння у XVII ст.

Одну з перших характеристик військово-політичних подій 1618 р. знаходимо у працях таких істориків як Рафаїл Зотов та Сергій Соловйов.

Рафаїл Михайлович Зотов (1795 – 1871) був романістом та драматургом. Навчався у гімназії в Санкт-Петербурзі. Брав участь у воєнних кампаніях 1812 – 1814 рр. Очолював санкт-петербургський німецький театр, а згодом став головою репертуару російського театру. Чудово знаючи іноземні мови, він був співробітником та перекладачем багатьох періодичних видань.

У своєму дослідженні «Военная история Российского государства» Р. Зотов проаналізував зміни у становищі, структурі, забезпеченні, вдосконаленні тактики московської армії та одночасно намагався з'ясувати причини Смоленської війни, що почалася у червні 1632 р. як один з наслідків Деулинського перимир'я. Історик висвітлив перебіг військових дій на початку XVII ст. між Росією, Швецією та Річчю Посполитою, що закінчилися укладанням Столбовського миру та Деулинського перимир'я. Заслужують на увагу коментарі цього автора тої стратегічної ситуації, котра склалася у період після укладання Столбовського миру між Швецією та Московською державою 1618 р: «Тогда главным неприятелями [для Москвы] остались поляки»[1, с.179]. Весною 1618 р. польський королевич Владислав був впевнений у перевазі своїх збройних сил, через що продовжив наступ на Московську державу.

Р. Зотов особливо констатує той факт, що королевич налагодив військові контакти з українськими козаками: «склонил он на свою сторону Казацкаго Гетмана Сагайдачнаго и вместе с ним условился двинуться на Москву»[1, с.179]. Напад на російську столицю був останнім у даній військовій кампанії та безуспішним для польської сторони.

Р. Зотов висвітлив сам процес укладання Деулинського перимир'я: «Наконець обе стороны почувствовали необходимость мира и в селе Свяшкове начались съезды, которые привели обе враждующие державы к заключению перемирья (с 1-го Декабря 1618) на четырнадцать лет и шесть месяцев. Россия уступала Смоленск, Белое, Новель, Красное, Дрогобуж, Рославль, Почепь и Трубчевск. Польша возвращала Вязьму, Козельск,

Лещевск и отказалась от Серпейска, Стародуба, Новгорода-Северского, Чернигова, Заволочья, Пелижа и Перемышля»[1, с.180].

Автор не дає ґрунтовної характеристики самому пермир'ю, не аналізує всебічно його умов, не робить ґлибких висновків, однак наводить перелік земель, котрих воно стосувалося та переходить до подій 1632 р.

Чому російська сторона порушила домовленість 1618 р. автор не вказує і навіть не констатує даного факту. «Таким образом Россия отдохнула от тягостной войны и до 1632 года наслаждалась внешнею и внутреннею тишиною, врачую прежние свои раны и сгорая нетерпением возвратить отнятые от нее в эти бедственные времена западные и северные области»[1, с.180]. Пояснюючи причини початку війни неконкретними метафоричними зворотами, автор намагається уникнути вказівки на дійсні причини, лише не заперечує факту того, що 1632 р. був вдалим для московської агресії щодо Речі посполитої, у зв'язку з династійними змінами у Речі Посполитій.

Російська держава не могла примиритися із втратою Смоленська та Сіверщини, які відійшли до Речі Посполитої за умовами Деулинського перемир'я. Деулинське перемир'я порушувало інтереси Російської держави. Зміцнення економічного й політичного положення країни дозволило царському уряду Михайла Романова перейти до більш активної зовнішньої політики й розпочати боротьбу за повернення областей, захоплених Річчю Посполитою під час кампанії 1618 р. Нова війна почалася в період «безкоролів'я» у Речі Посполитій. Після смерті Сигізмунда III, що сталася 1632, його син Владислав ще не був обраний королем, і в Москві це розцінили як слушний момент для реваншу. У Європі в цей час точилася Тридцятирічна війна. Річ Посполита входила до коаліції католицьких держав на чолі з Габсбургами. У цій ситуації передбачуваним союзником Московщини вважалася протестантська Швеція. Вступ у війну Московщини усував для шведів, що тоді воювали в Німеччині, загрозу війни на два фронти. Укладенню міцнішого союзу між країнами перешкодила смерть шведського короля Густава II Адольфа у 1632 р., тому Московська держава розв'язала війну самотужки. Війна почалася у червні 1632 Московська держава вирішила скористатися безкоролів'ям і порушила договір про перемир'я, що мав діяти до 1 червня 1633 р. Московський Земський собор оголосив війну 20 червня 1632 р., а 9 серпня московські війська вторглися на територію Великого Князівства Литовського.

Р. Зотов прокоментував ситуацію, що склалася наступним чином: «После четырнадцатилетнего отдыха снова испытать случайности войны. Сигизмунда уже не было. Сын его Владислав избран был Королем. Пользуясь кратким междуцарствием, всегда при Польских избраниях случающимся, Михаил Феодорович издал 9 Августа 1632 года манифест о необходимости воевать Литву, и войско его тотчас же выступило в поход»[1, с.180-181]. З огляду на зовнішньополітичну ситуацію та міждержавні конфлікти московська сторона все ж розпочала активні військові дії. У ситуації, що склалася полякам вдалося протриматися в оточеному місті вісім місяців, дочекавшись підходу до Смоленська польської армії на чолі з

обраним 13 листопада 1632 р. королем Владиславом IV. Недочекавшись спливу терміну перемир'я почалася чергова Смоленська війна, яка протривала два роки, і закінчилася 15 червня 1634 р. підписанням Поляновського миру.

Більш ґрунтовний аналіз перебігу подій, пов'язаних із Деулинським перемир'ям, знаходимо у дослідженнях Сергія Соловйова (1820 – 1879).

Російський історик народився у Москві, упродовж 1833 – 1838 навчався у місцевій гімназії. Пізніше закінчив історико-філологічне відділення філософського факультету Московського університету. Відвідував лекції Франсуа Гізо, Жуля Мішле, Карла Ріттера, Леопольда фон Ранке. З 1847 – професор Московського університету. У 1864 – 1870 – декан історико-філологічного факультету, у 1871 – 1877 – ректор Московського університету. У останні роки життя був головою Московського товариства історії і старожитностей російських, директором Оружейної палати. У студентські роки Соловйов симпатизував російським слов'янофілам, згодом поділяв погляди західників, займаючи помірковану ліберальну позицію.

У своїй праці «История России с древнейших времен». Автор в подробицях розповідає про місце ведення переговорів, характер зустрічі послів обох сторін, наводить розлогі цитати висловлювання представників держав. Сергій Михайлович називає місце, де розпочали свої переговори литовські та московські послы: «Дворяне приискали съездное место в Троицкой деревне Деулине по Углицкой дороге, от Троицы в трех верстах, от Сваткова в пяти, и 23 ноября был первый съезд»[2, с.1148].

Автор згадує, що у перемовинах брав участь Олександр Гонсевський, державний та військовий діяч Великого князівства Литовського. С. Соловйов знайомить нас із висловлюваннями О. Гонсевського щодо переговорного процесу і його ставлення до російської сторони: «...не дай Бог литовским послам и посланникам у вас в Москве никогда бывать, хорошо с вами съезжаться на поле, тут вы нам не указываете, потому что у нас с вами все равное, а в Москве литовским послам переговоры вести – несчастье: все требуете силою». О. Гонсевський продовжував апелювати до московських послів, згадуючи минуле: «...царь Борис на канцлере Льве Ивановиче перемирие на 20 лет вымог силою, а вы теперь на посланниках наших вымогли силою то, чего было им делать не наказано, мы бы с вами на столько лет перемирия не сделали»[2, с.1148].

У відповідь на таке своє обурення він вислуховував заперечення з боку росіян щодо відсутності будь-якого силового тиску з їх сторони: «Вы это говорите, покрывая свои неправды, потому что никогда по договору перемирных дел не сдерживаете и крестное целованье нарушаете»[2, с.1149].

Результатом цих переговорів зрештою стало підписання перемир'я: «Пришлось послам делать доброе дело во что бы то ни стало. 1 декабря на съезде они согласились на все перемены, внесенные поляками в московскую запись»[2, с.1151]. Без спеціальних умов не обійшлося, не дійшли згоди щодо одночасної передачі міст та звільнення митрополита Філарета.

Владислав IV 27 серпня 1610 як «московський цар» прийняв присягу московського боярського уряду. Невдачі царя Василя Шуйського в боротьбі із поляками, невдоволення народу, дворян і частини бояр призвели до повалення Шуйського 17 липня 1610 р. Патріарх Гермоген (патріарх Московський та всієї Русі 1606 – 1612 рр.) намагався утримати бояр і народ від бунту проти влади, особливо в умовах війни з поляками, але у суперечці перевагу здобули бояри. Після повалення з престолу Василя Шуйського влада перейшла до Боярської думи («Семибоярщина»), де головував князь Феодір Мстиславський. Більшість бояр, заради встановлення польських шляхетських вольностей, стояло за обрання російським царем п'ятнадцятирічного польського королевича Владислава.

Філарет розпочав переговори з польським королем Сигізмундом III щодо сходження на московський престол королевича Владислава. У березні 1610 р. Філарет був врятований від польсько-литовських військ загоном Г. Валуєва та прибув до Москви. У вересні 1610 р. Філарет увійшов до складу «великого» посольства до Сигізмунда III, котре повинно було просити короля віддати в дарунок сина «для Московської держави».

Бояри готували свій переворот заздалегідь. Ще 4 лютого 1610 р. під Смоленськом був укладений договір між польським королем Сигізмундом і боярським посольством про те, що королевич Владислав зобов'язувався зайняти Московський престол після прийняття православ'я. Після здачі полякам Москви «Семибоярщина» визнала Владислава царем. Почалася присяга королевичу Владиславу. У всі міста були розіслані грамоти, щоб і там приймали присягу. Але незабаром з'ясувалося, що король Сигізмунд сам хоче царювати на Русі, пояснюючи це тим, що королевич ще замалий для влади. Філарет очолив у посольстві духовенство та отримав від Гермогена настанови, грамоту до Сигізмунда III. Коли під час переговорів під Смоленськом стало відомо, що король сам бажає заволодіти російським престолом, Філарет рішуче виступив проти порушення інтервентами умов серпневих домовленостей 1610 р. про обрання Владислава, за що був арештований та відправлений до Речі Посполитої, спочатку до маєтку Л. Сапєги, потім до Марієнбургу).

Гермоген сказав, що іншого варіанту немає, як тільки зібрати всенародне ополчення, яке звільнить Москву і всю державу від поляків, а потім обрати царя. Святитель почав писати грамоти, закликаючи російські міста озброїтися для позбавлення держави від бід. У 1613 р. на царство був покликаний Михайло Федорович Романов, цим і було покладено край добі смути.

Проте Владислав у Польщі продовжував користуватися титулом «Великого князя Московського». Остаточного він відмовився від московського титулу та претензій на Москву за Поляновським миром у 1634 р., вже будучи польським королем.

С. Соловйов на цей випадок зазначив: «...но открылось опять затруднение: поляки не соглашались написать, что отдача городов в их сторону и отпуск митрополита Филарета произойдут в один срок, 2 февраля

1619 года, представляя, что Филарет не скоро приедет из Мариенбурга». У той час, як польська і російська сторони не могли досягти кінцевої згоди, литовські послы були згодні покинути місце проведення переговорів та відмовитися від попередніх угод: «Литовские послы встали уже и пошли из избы, объявляя, что разрывают, московские послы воротили их и, наконец, убедили докончить дело»[2, с.1151].

Остаточну крапку поставлено у домовленостях між сторонами, як належить послам, у дипломатичній манері вирішено конфліктну ситуацію щодо митрополита та назначено дату: «Поляки говорили: «Для покоя христианского и для вашего, великих послов, прошения, видя ваше к доброму делу сходительство, уступаем, чтоб в перемирных записях написать отпуск митрополита Филарета Никитича и князя Василья Васильевича Голицына с товарищами, полоняникам размену и городам очищение и отдачу на один срок, на 15 число февраля по вашим святцам, а по нашему римскому календарю февраля 25»[2, с.1151-1152].

Не всі залишилися задоволеними досягнутими домовленостями, що сталися 1 грудня 1618 р.: «...все были очень довольны, кроме Гонсевского, который во время крестного целованья плакал и говорил: «Я у крестного целованья выговариваю: только не развести прямых рубежей между Велижем, Белою и Торопцом, то мне свои рубежи всегда оборонять, я их выслужил у короля кровью». Сказавши это, Гонсевский положил под крест память рубежам, но московские послы бумагу с блюда скинули и сказали: «Это к нашему посольскому делу не пристойно». Гонсевский поцеловал крест и заплакал. Когда записями с обеих сторон разменялись, то литовские послы стали очень веселы и говорили с царскими послами мирно и тихо, гладко и пословно»[2, с.1152].

Обидві сторони обмінялися записами. Після чого, за словами С. Соловйова, литовські та царські послы були дуже веселими і розмовляли між собою тихо та мирно. Зміст записів вельми пафосний з огляду на гостроту переговорного процесу, однак не зважаючи на форму викладу, все ж обумовлені позиції держав: «Божиею милостию великого государя царя и великого князя Михаила Феодоровича всея Руси самодержца (титул), его царского величества бояр и всех его царского величества думных людей и всего великого Российского царствия великих государств великие послы (имена) говорили с (имена), о королевиче Владиславе отказали накрепко, что то ныне и вперед статься не может (т. е. чтоб ему быть на московском престоле); а паны-рада и великие послы то дело на суд божий положили; приговорили между великого государя нашего великими российскими государствами и между великими государствами – Короною Польскою и Великим княжеством Литовским перемирье на 14 лет и на 6 месяцев: мы, великого государя бояре и всего великого Российского государства великие послы, по повелению великого государя нашего, по совету бояр и всего великого Российского государства всяких чинов людей поступились городов (имена); отдать города с нарядом со всякими пушечными запасами, с посадскими людьми и с уездными с пашенными крестьянами, кроме гостей и

торговых людей, а гостям и торговым людям дать волю, кто в которую сторону захочет, а духовенство, воевод, приказных и служилых людей выпустить в Московское государство со всем именем»[2, с.1152].

Соціальний аспект окреслений Московською державою достатньо деталізований, хоча і описаний у останню чергу. Селяни безальтернативно передавалися разом із землею; духовенство, воеводи та військові переїздили до Московської держави, при цьому мали можливість забрати майно; лише гостям та торговцям можна було вирішувати самостійно, у якій країні залишитися.

Деулинське перемир'я 1618 р. стало проміжним етапом у воєнних конфліктах Московщини та Речі Посполитої. За час перебування на престолі польського короля Сигізмунда III Московська держава в особі Михайла Федоровича не зважилася на різкі агресивні кроки зі своєї сторони. Підготовка до війни почалася вже наприкінці 20-х років XVII століття. Війна 1632 – 1634 рр., котра завершилася укладенням Поляновського миру у 1634 р., була невдалою для Московської держави спробою реваншу. Умови цього миру далеко не задовольняли Московську сторону, адже вона не здобула бажаних територіальних надбань. Російській державі вдалося повернути лише одне місто Серпейськ, а бажаними були усі землі передані Речі Посполитій за Деулинським перемир'ям. З огляду на недосконалість укладених угод 1618 та 1634 років бажання реалізації політики реваншизму здійснювалося Московською державою у 1654 та наступних роках, що зачіпало питання політичного, соціального та територіального статусу новопосталої Української козацької держави.

Російські історики XIX ст. не надають деталізованої характеристики подіям початку XVII ст. Факти, що згадуються у працях істориків трактуються однобічно, що показує приналежність авторів до чітко регламентованої політики московської держави. Російські автори залишаються на великодержавницьких позиціях власної країни. Більшість істориків уникли тематики Деулинського перемир'я. Однак фрагментарні згадки та деталізація окремих подій без їх розгляду дають можливість аналізувати події початку XVII ст.

Джерела та література:

1. Зотов Р. Военная история Российского государства / Р. Зотов // Типография Александра Смирдина. – Санктпетербург. Ч. I., 1839. – 210с.
2. Соловьева С. История России с древнейших времен / С. Соловьева // Издание Высочайше утвержденного Товарищества «Общественная Польза». – Санктпетербург. Книга 2., 1896. – 1726с.